

Πανταζή Τερλεξή
Ο Γραφειοκρατικός Νόμος:
η Πολιτική Κοινωνιολογία του Δικαίου
εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1987, σελ. 184

Ο γραφειοκρατικός νόμος είναι μια εννοιολογική κατασκευή η οποία εγγράφεται στη θεωρία του μοντέρνου δικαίου, των θεσμικών μορφοποιήσεων του και της ιστορικο-πολιτισμικής του δυναμικής. Το δίκαιο αποτέλεσε ιστορικά τον πυρήνα της αστικής σκέψης, τον καμβά πάνω στον οποίο αναπτύχθηκαν τα ηθικά συστήματα και οι θεωρίες περί ελευθερίας, ενώ συμβάδισε με την εξέλιξη και τη διαμόρφωση του ίδιου του αστικού κράτους του οποίου υπήρξε η μαγιά και ταυτόχρονα το θεμέλιο στο οποίο στερεώθηκε η ενότητά του. Σαν τέτοιο, παρασύρθηκε στη δίνη των ιδεολογικών και πολιτικών ανταγωνισμών της εποχής που εγκαινίασε η γαλλική επανάσταση, αιτιάσθηκε από τους μεν και ιεροποιήθηκε από τους δε, η δε μοντέρνα δημοκρατία κινήθηκε στις ίδιες εσχατιές της σωτηριολογίας, της θίας και της αθεβαιότητας που είχαν ως επίκεντρό τους το δίκαιο και το αναγκαίο παρεπόμενό του, τη δικαιοσύνη. Η εγγενής αντίφαση ή αμφισημία που συνοδεύει το δίκαιο, είτε ως φυσικό, είτε ως θετικό, και την οποία είχε, μεταξύ άλλων, επισημάνει με ρεαλι-

στική οξυδέρκεια ο E. Bloch, φυσικά δεν αναιρέθηκε πέραν των ιδεολογικών αξιώσεων για υπέρβασή της. Η θεωρία του δικαίου προσανατολίζεται, ιδίως μετά το 1989, στο συμβολικο-πρακτικό πεδίο του δημοκρατικού πλειστηριασμού των αναγκών, ως έκφραση μιας φαινομενολογικής προσέγγισης της ιστορίας και όχι ως υποπροϊόν μιας εσχατολογικής δικαίωσής της.

Η απειλή που σκιάζει τη σχέση του δικαίου με τις δυνατές ιδεολογικές και κοινωνικο-πολιτικές χρήσεις του, δηλαδή η απειλή για το κράτος δικαίου και για την ίδια την αστική δημοκρατία, της οποίας αποτελεί την ψυχή, είναι σήμερα εξίσου επίκαιρη με την εποχή που έθεσε το ζήτημα ο M. Weber: οι εξουσίες μιας συνυφασμένης με το δίκαιο ρασιοναλιστικής γραφειοκρατίας κινδυνεύουν εγγενώς να υπερκεράσουν τη δημοκρατική νομιμότητα και να υποσκάψουν τις ελευθερίες και το κράτος δικαίου στο σύνολό του. Πρόκειται στην ουσία για το ίδιο φάντασμα στο οποίο θα αναφερθεί αργότερα ο Horkheimer μιλώντας για την απειλητική τυραννία ενός ρασιοναλισμού που φιλοδοξούσε να

ελέγξει διοικητικά τα πάντα.

Θεμελιώνοντας την κοινωνιολογία του δικαίου ενάντια στο φεωρμαλιστικό νομικό θετικισμό του 19ου αιώνα, ο M. Weber ήταν εκείνος που κατ' εξοχήν διεύρυνε την προβληματική του κανονιστικού φαινομένου στο κοινωνιολογικό του υπόστρωμα, εμπλουτίζοντας και αναθεωρώνοντας τις επιστημολογικές βάσεις της έρευνας και της ερμηνείας του, οι οποίες ενσωματώθηκαν λίγο-πολύ στο σύνολο των πολιτικών θεωριών και αναζητήσεων που αναπτύχθηκαν στη διάρκεια του 20ου αιώνα στις χώρες της Δύσης. Είναι ακριβώς το πανόραμα αυτών των διεργασιών και των όψεων της σύγχρονης προβληματικής περί του δικαίου και των γραφειοκρατικών του θεσμοποιήσεων, στο οποίο μας εισάγει –προτείνοντας ταυτόχρονα μια συνθετική προσέγγισή τους– η εργασία του Π. Τερλεξί για τον *Γραφειοκρατικό Νόμο*.

Εγγεγραμμένη στη θεμπεριανή παράδοση, ή τουλάχιστον εμπνευσμένη από τις σημαντικότερες κατηγορίες της, η έννοια του γραφειοκρατικού νόμου, στην οπτική του συγγραφέα, ενσωματώνει το πεδίο –όχι όμως τη μεθοδολογία– στο οποίο εστιάστηκε η μαρξιστική κριτική, δηλαδή το πεδίο των ταξικών συγκρούσεων: από τον συνδυασμό αυτόν, καθ' όλα νόμιμο απ' τη σκοπιά μιας μη φεωρμαλιστικής κοινωνιολογίας, προκύπτει μια ανατοποθέτηση του ρόλου του δικαίου στο εμπλουτιζόμενο, από έναν όλο και συντεχνιακότερο καπιταλισμό, πεδίο των σχέσεων εξουσίας και μια διεύρυνση των εφαρμογών της θεμπεριανής έννοιας της γραφειοκρατίας, η οποία θεωρείται περιοριστική, εφ' όσον παραμένει στο «επί-

πεδο του τυπικού ορθολογισμού» (σ. 19) και δεν επεκτείνεται στις πρακτικές συνέπειες ή προϋποθέσεις των κοινωνικο-πολιτικών χρήσεών της.

Πρόκειται συνεπώς, σύμφωνα με την οπτική του συγγραφέα, για μια κοινωνιολογική αναλυτική κατηγορία με ερμηνευτική και ευρετική αξία, η οποία προτάσσει την ανανέωση της θεμπεριανής μεθοδολογικής προσέγγισης του γραφειοκρατικού φαινομένου μέσα από την υπέρβαση των τυπικών-ιδεοτυπικών στοιχείων της και τη διερεύνηση των εφαρμογών της σε όλα τα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων. Με τη διατύπωση όμως αυτού του γενικού προσανατολισμού –αναγκαίο στάδιο κατασκευής μια μεθοδολογικής πυξίδας–, ο συγγραφέας, χωρίς να απομακρύνεται από τις κοινωνιολογικές διαπλοκές του γραφειοκρατικού νόμου, δίνει έμφαση στο πεδίο των σχέσεων του με την πολιτική, πράγμα που δικαιολογείται από το γεγονός ότι το πεδίο παραγωγής και η έσχατη πηγή νομιμοποίησής του είναι το κράτος.

Εκκινώντας από μια περιοδολόγηση της έννοιας στο επίπεδο των πολιτικών θεωριών, η προσέγγιση εστιάζεται στην κοινωνιολογική διάσταση του προβλήματος. Από τη σκοπιά αυτή ο γραφειοκρατικός νόμος, ως δίπολο συνυφασμένων και συγχρόνως αντιφατικών στοιχείων είναι κάτι περισσότερο από μια όψη των κοινωνικών σχέσεων, «είναι η ουσία τους» (θέση του Marx για τον Feuerbach) και ταυτόχρονα η ιστορία τους, –εφ' όσον δεχθούμε ότι το φαινόμενο συνδέεται με τις τεχνικές διακανονισμού των σχέσεων, τόσο στο επίπεδο του κράτους όσο και σε αυτό της κοινωνίας των ιδιω-

τών και των οργανωμένων συμφερόντων («σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ρύθμισης») (σ. 39), όπως αυτές διαμορφώθηκαν στα πλαίσια της ιστορικής ανάπτυξης του καπιταλισμού («ως οργανωτική διάσταση του σύγχρονου κόσμου») (σ. 42).

Η μη ταύτιση της σφαίρας των κανονιστικών ρυθμίσεων με την πολιτική εξουσία θεμελιώνει ταυτόχρονα τη θέση περί της σχετικής αυτονομίας του κράτους και, κατ'αντιδιαστολή, την αλληλοεμφιλοχώρησή τους. Ο γραφειοκρατικός νόμος δεν είναι, από τη σκοπιά αυτή, παρά «ο συγκερασμός στοιχείων από τη ρυθμιστική τάξη και τη διοικητική τάξη» (σ. 50), ενώ ως τέτοιος αποτελεί εκδήλωση του ρασιοναλισμού της μοντέρνας κοινωνίας, δηλαδή των οργανωτικών προϋποθέσεων, της –εξ ορισμού εκλογικευμένης– καπιταλιστικής οικονομίας. Στο σημείο αυτό αναδύεται το ζήτημα της παθολογίας του γραφειοκρατικού νόμου ως πρόβλημα ανισορροπίας της διοικητικής με την κανονιστική σφαίρα και κατ' επέκταση ως πρόβλημα λειτουργίας του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας: η δημοκρατική νομιμοποίηση της δικαιοσύνης σφαίρας έρχεται σε αντίθεση με την ανάγκη για αποτελεσματικότητα της διοίκησης στην οποία υποτάσσεται, με συνέπεια τη στρέβλωσή της («αυταρχική δημοκρατία»). Έκφραση αυτής της ανισορροπίας είναι η ενίσχυση των κρατικών διοικητικών και κατασταλτικών μηχανισμών εις βάρος του κοινοβουλίου και των μηχανισμών δημοκρατικής συναίνεσης γενικότερα (ως «αποτέλεσμα της κρίσης της ηγεμονίας») (σ. 61). Η μορφή αυτή της «διοικούμενης» δημοκρα-

τίας οδηγεί σε έναν απειλητικό για το κενύσιανό κράτος συγκεντρωτισμό ο οποίος, σύμφωνα με τον συγγραφέα, δεν είναι αναγκαία ασυμβίβαστος με την ικανότητα του καπιταλισμού να μεταλλάσσεται στα όρια της δημοκρατικής νομιμότητας.

Στο βαθμό που η τελευταία θέση ταυτίζει υπόρρητα την ιστορικότητα του καπιταλισμού με αυτήν του κράτους στην εσχατολογική εκδοχή του μαρξισμού, η έννοια του γραφειοκρατικού νόμου εγκλωβίζεται στη μερικότερη έννοια του «αστικού κράτους», περιορίζοντας το αναλυτικό πεδίο της. Στο σημείο αυτό επιχειρείται ο συγκερασμός της μαρξιστικής έννοιας του καπιταλισμού με την οπτική της ιστορικής κοινωνιολογίας του Weber (ο οποίος μιλά για «καπιταλισμούς»): το ερευνητικό πεδίο θα επεκταθεί στα φαινόμενα που προηγούνται του αστικού κράτους, έτσι που η έννοια του καπιταλισμού αποκτά επιχειρησιακή ευρύτητα ισοδιάστατη της «μοντερνικότητας». Η ανατοποθέτηση της ανάλυσής του γραφειοκρατικού νόμου στο πεδίο του δικαίου και της εξέλιξής του ως συστατικού της σύγχρονης κοινωνίας, δηλαδή ως μερικού φαινομένου της μοντερνικότητας, νομιμοποιεί μια διευρυμένη προσέγγιση της έννοιας του καπιταλισμού σε μια προοπτική συγγενή με αυτήν του «ιστορικού καπιταλισμού» (Braudel, Wallerstein). Υπ' αυτήν ακριβώς τη σκοπιά εξετάζεται η δυναμική του δικαιοσύνης στα πλαίσια της εξέλιξης και της όσωσης του με το φαινόμενο της γραφειοκρατίας (κεφ. II).

Ο ρασιοναλισμός, ως εκδήλωση της μοντερνικότητας, διαπερνά τη

δυτική ιστορικότητα στο σύνολό της, τη σκέψη, την κουλτούρα, το δίκαιο, τη γραφειοκρατία, το κράτος, την οικονομία. Απ' την άλλη, η διαίρεση της εργασίας και η κοινωνικο-πολιτισμική διαφοροποίηση (σημαντικότερη εκδήλωση της οποίας είναι ο χωρισμός της κοσμικής από τη μεταφυσική σφαίρα) αντιστοιχούν σε μια σειρά συνοδευτικών φαινομένων όπως η διάκριση του κράτους από την κοινωνία των ιδιωτών, ο χωρισμός της δημόσιας σφαίρας από την ιδιωτική, η αυτονόμηση της σφαίρας του κράτους από αυτήν της οικονομίας και του δικαίου, η εξειδίκευση των οργάνων του κράτους σύμφωνα με καθορισμένες αρμοδιότητες. Οι προκύπτουσες, τόσο στο επίπεδο του κράτους όσο και σ' αυτό της κοινωνίας, αυτονομημένες θεσμικές ατομικότητες λειτουργούν στη βάση εκλογικευμένων, απρόσβωπων και καθολικών κανόνων που επιβάλλει η κρατική νομοθετική εξουσία («μονοπώλιο της νόμιμης βίας») σε όλο το φάσμα των κοινωνικών δραστηριοτήτων, εις θάρος του εθιμικού και του θρησκευτικού κανόνα οι οποίοι εξοβελίζονται στο περιθώριο των κοινωνικο-πολιτικών σχέσεων. Εν ολίγοις, η συμβολιακή σχέση, ως καθολική εκδήλωση του γραφειοκρατικού νόμου, θα θριαμβεύσει επί της προσωπικής σχέσης και των άτυπων ρυθμίσεων της παραδοσιακής κοινωνίας (σε αντίθεση με τη μοντέρνα «κοινωνία» ως *society* ή *société*: οι λέξεις σημαίνουν ταυτόχρονα κοινωνία και εταιρεία), ή επί των σχέσεων κοινοτικού τύπου (με την έννοια του Tönnies).

Τα χαρακτηριστικά αυτά ανάγονται σε μια μακρά ιστορική διάρκεια πολύμορφων οσμώσεων οι οποίες

προηγούνται της ανάδυσης του αστικού κράτους: ο ρόλος του χριστιανισμού και του ρωμαϊκού δικαίου, ήδη από τον 12ο αι., (εκκλησιαστική γραφειοκρατία, διάκριση εκκλησιαστικού και κοσμικού δικαίου, θεμελίωση του δημόσιου δικαίου και οργάνωση της κρατικής γραφειοκρατίας σύμφωνα με το ρωμαϊκό δίκαιο, ο έλεγχος της συνείδησης για την αποδοχή του κανόνα ως καθήκοντος) είναι αποφασιστικός για τη διαμόρφωση των συγκεκριμένων ιστορικών όρων γένεσης και επικράτησης του γραφειοκρατικού νόμου. Αν είναι δύσκολο να αμφισβητήσει κανείς το παραπάνω ερμηνευτικό σχήμα, η θέση του συγγραφέα ότι το εθιμικό δίκαιο απλά δεν υπάρχει στις σύγχρονες κοινωνίες («εξαφάνιση του εθίμου») φαίνεται κατ' αρχήν αντιφατική με τη θέση περί «της μη καθαρότητας των τύπων ρύθμισης» που διατύπωσε προηγουμένως (σ. 93). Το παράδειγμα της Αγγλίας, το δικαιοπολιτικό σύστημα της οποίας προέρχεται εν πολλοίς από το εθιμικό δίκαιο, θα αρκούσε για να διατυπώσει κανείς αντιρρήσεις.

Αν ο γραφειοκρατικός νόμος κυριαρχεί στις σύγχρονες κοινωνίες διαμεσολαβώντας το σύνολο των διευθετήσεων, αυτό ερμηνεύεται ως συνέπεια της ηγεμονίας του δικαιοπολιτικού συστήματος («το κράτος ως δικαιοκρατική συσσώρευση») (σ. 118) το οποίο, χωρίς να ταυτίζεται με τους πολιτικούς θεσμούς που το παράγουν στο πλαίσιο της νομιμοποίησής τους – γεγονός που προσδίδει περιθώρια αυτονόμησης και δομικής αυτάρκειας σε όλες τις θεσμικές μορφές, και πάνω απ' όλα στο κράτος– διαπερνά το οργανωτικό πεδίο της κοι-

ωνίας στο σύνολό του. Το σχήμα αυτό—σημείο συνάντησης της μαρξιστικής με τη θεμπεριανή πολιτική θεωρία—ερμηνεύει τον διπλό ρόλο του γραφειοκρατικού νόμου ως ενοποιητικού και συγχρόνως ως ρυθμιστικού παράγοντα, παρεμβαλλομένου μεταξύ των ατομικότητων και των διαφοροποιημένων σφαιρών του κοινωνικού χώρου. Συγχρόνως ενσωματώνει τη νεομαρξιστική προσέγγιση περί αυτονομίας του νομικού στοιχείου (Πουλαντζάς) και του κράτους (Milliband), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο συγγραφέας συναινεί σε μια μονομερή αντίληψη της ταξικά και μέσω του κράτους προσδιορισμένης εξουσίας (σσ. 128 κ.ε.).

Προσανατολίζεται, αντίθετα, στην υιοθέτηση μιας οπτικής που συνδυάζει την άποψη του Weber περί εγγενούς («εσωτερικοποιημένης»), στις κοινωνικές σχέσεις, εξουσίας, τη θέση του Foucault περί διάχυτων σχέσεων κυριαρχίας ή ποικίλων μορφών υποδούλωσης (σσ. 137 κ.ε.) και την οργανωτική-πολιτική μεσολάβηση της νομικής τους ρύθμισης που γίνεται δυνατή, χάρη στην αυτονόμηση του κράτους. Ο γραφειοκρατικός νόμος είναι ακριβώς η έννοια που αποδίδει τις αντινομικές αλλά συνυπάρχουσες όψεις της διχασμένης ανάμεσα στο ιδιωτικό εγώ και το δημόσιο υπερεγώ, ανάμεσα στην ατομική αυτορρύθμιση και την κρατική ετερορρύθμιση της κοινωνικής ύπαρξης του μοντέρνου ανθρώπου. Είναι ο κοινός τόπος στον οποίο καταλήγει η διαλεκτική της μορφής, των πηγών και του συγκεκριμένου κάθε φορά περιεχομένου των ρυθμίσεων που διαπερνούν τις σχέσεις στις σύγχρονες ανταγωνιστικές κοινωνίες.

Το ερώτημα που τίθεται σχετικά με την «έξοδο» που προτείνει ο Π. Τερλεξής είναι κατά πόσο και υπό ποιές προϋποθέσεις ο διχασμός αυτός μπορεί να αποβεί κοινωνικο-πολιτικά λειτουργικός και αποτελεσματικός, αν θέβαι παρακάμψουμε το ζήτημα του κατά πόσο είναι και ευκταίος. Μια απάντηση στο ερώτημα αυτό προϋποθέτει την εφαρμογή των εννοιών και των θεωρητικών σχημάτων στην πραγματικότητα, ή μάλλον στις πραγματικότητες στις οποίες αναφέρεται η ανάλυση συμπυκνώνοντάς τες σε ένα αφαιρετικό επίπεδο: οι γνωσιολογικές πηγές και το πραγματολογικό πεδίο της ανάλυσης είναι η Δυτική ιστορική ζώνη ως προς τα γενικά και κοινά σε όλες τις επί μέρους ιστορίες χαρακτηριστικά της, γι' αυτό και η προσέγγιση είναι καθαρά θεωρητική και αφαιρετική, πράγμα που δεν μειώνει φυσικά την αξία και τη χρησιμότητά της, αντίθετα.

Εκτός από το γεγονός ότι αποτελεί μια πειστική σύνθεση των επεξεργασιών σχετικά με το φαινόμενο του δικαίου και ότι προσφέρει μια σημαντική βιβλιογραφική ενημέρωση, ο «γραφειοκρατικός νόμος» ως έννοια, μπορεί να αποδειχθεί γόνιμη, όχι μόνο από τη σκοπιά της «θετικής» χρήσης της, αλλά και μέσα από την κριτική της. Η εξέταση για παράδειγμα, της σχέσης του γραφειοκρατικού νόμου με το σύστημα αξιών θα μπορούσε να οδηγήσει σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις της αποτελεσματικότητας του «διχασμού» σε κοινωνίες όπως η ελληνική: το δίκαιο ως αξία και ως εκλογικευμένη πράξη δεν κυριαρχεί μόνο και μόνο από την τυπική ύπαρξη θεσμικών πολιτικών οργάνων που δημοσιοποιούν τη «γραφειοκρατική»

εκδοχή του νόμου, αλλά η λειτουργικότητά του στις πραγματικές κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις εξαρτάται από τον βαθμό της εσωτερικοποίησής του από τα άτομα, από το κατά πόσο η τυπική διάκριση του κράτους και της κοινωνίας των ιδιωτών, της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας, αποτελεί ταυτόχρονα και στοιχείο του «φαντασιακού» και της κουλτούρας, από το κατά πόσο το δίκαιο συνδυάζεται με μια κοινωνική ηθική, θρησκευτικής ή άλλης προέλευσης, κλπ.

Υπ' αυτό το πρίσμα η εργασία του Π. Τερλεξή αποκτά μια αναμφισβήτητη επικαιρότητα και αξία, και μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για έρευνες στην προοπτική της πολιτικής κοινωνιολογίας, ιδιαίτερα στη χώρα μας η οποία βρίσκεται αντιμέτωπη με το τεράστιο πρόβλημα του εκσυγχρονισμού της. Παρά το γεγονός ότι γράφηκε πριν από το 1989, παραπέμπει αναμφίβολα στις μετά το 1989 θεωρητικές αναζητήσεις και πρακτικές αναγκαιότητες.

Ευστ. Μπάλιας

Μίμης Ανδρουλάκης **META**

Νέα Σύνορα, Αθήνα, 1992, σελ. 389

Ύστερα από τη θεωρητική απορία του κοινωνιολόγου, «Marx ή Tocqueville;», που εναγώνια πρόβαλε ο Τσουκαλάς στην αξιόλογη εργασία του *Είδωλα Πολιτισμού*, έρχεται τώρα το πρακτικό ερώτημα του πολιτικού, «Marx ή Weber», του Ανδρουλάκη στο ευφυές πόνημα του *META*:

Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για ένα προσεκτικότερο ξεφύλλισμα της ιστορίας. Αυτή τη φορά με λιγότερη ιδεολογική φόρτιση, αλλά περισσότερη συνειδησιακή συντριβή, απ' ό τι είχαμε μέχρι σήμερα συνηθίσει.

Και τα δύο ερωτήματα βρίσκονται

από καιρό τώρα στο τραπέζι της ιδεολογικής και νοηματικής διαπραγμάτευσης, από ένα μεγάλο μέρος της δυτικής διάνοησης. Πρόκειται για διλήμματα που αναφύονται στα διάκενα της συλλογικής υπευθυνότητας και της ατομικής αυτονομίας, της πολιτικής κοινωνίας και της κοινωνίας των πολιτών, του σοσιαλισμού και της φιλελεύθερης δημοκρατίας, της επανάστασης και της μεταρρύθμισης.

Το καινούργιο, το απρόσμενο και το ελπιδοφόρο εδώ, είναι ότι διλήμματα αυτού του είδους αρχίζουν να μπαίνουν και στο χώρο της παραδοσιακής ή της ανανεωτικής αριστε-

ράς στον τόπο μας.

Η πολιτική κατάθεση του Ανδρουλάκη, κυριαρχείται έχω την εντύπωση, από ένα βασικό ερώτημα: «Θα εξακολουθήσουμε να πηγαίνουμε πίσω από το βέβαιο Marx, ή είμαστε υποχρεωμένοι, μετά τα γεγονότα του 1989, να πορευτούμε με τον αβέβαιο Weber; Αυτή νομίζω είναι η ουσία και η κεντρική ιδέα του *META*, όταν κανείς προσπεράσει ως περιττά τα ποικίλα πολιτικά σχόλια της αφήγησης και τις πρόχειρες αξιολογήσεις των ρευστών ακόμη γεγονότων, στον εθνικό και διεθνή χώρο.

Πρόκειται για γενναία στην πρόθεση και επαινετή στη σαφήνεια κατάθεση (με αρκετά στοιχεία προσωπικής «μεταμέλειας» ή «μετάνοιας» είναι αλήθεια), ενός εν ενεργεία πολιτικού της αριστεράς, που με το παραπάνω ερώτημα ξεπέρασε τις οποιοσδήποτε ένοχες σκοπιμότητες του λόγου και της λογικής του. Και σ' αυτό το σημείο θα πρέπει κανείς να σταθεί.

Γιατί αυτό που κρύβεται κάτω από τις όχι και τόσο αθώες ή τυχαίες αναφορές του στο συμπατριώτη του Marx, υποψιάζομαι πως έχει, ή πρόκειται να έχει, σοβαρές επιπτώσεις στο αριστερό *Congress* της κοινωνικής θεωρίας και της πολιτικής πρακτικής στη χώρα μας. Κι αυτό για τους εξής συγκεκριμένους λόγους:

Σ' ένα ατομικό επίπεδο, το παραπάνω ερώτημα τονίζει την υπεροχή της προσωπικής αξιολόγησης των ηθικών αξιών, των ιδεών και του ήθους, που διαμορφώνουν την κοινωνική θέσπιση.

Σ' ένα κοινωνικό επίπεδο υποδηλώνει την απόφαση για επαναπροσδιορισμό των πρωταγωνιστών της ταξικής πάλης και της κοινωνικής ιεράρχησης.

Σ' ένα πολιτικό επίπεδο δικαιώνει την υπεροχή της «υπερδομής» σε βάρος της «θάσης», διευρύνει τον αγωνιστικό στίβο και εντείνει την αβεβαιότητα για την έκβαση του καθημερινού και τελικού (αν υπάρχει) αγώνα για επικράτηση και κυριαρχία ανάμεσα στους πολιτικούς αντιπάλους.

Κάτω από τέτοιες ριζοσπαστικές Μεταλλαγές η πορεία της Αριστεράς (σοσιαλιστικής, νεοαριστερής, μετακομμουνιστικής, δογματικής), όπως την περιγράφει ο Ανδρουλάκης μοιάζει με το ταξίδι του Κολόμβου. Χωρίς χάρτες και αζιμούθια, χωρίς τιμονιέρηδες και επαναστασιακά θούρια το πέταγμα στον «αστερισμό» της αριστεράς που επαγγέλεται ο συγγραφέας του *META* φαντάζει σαν μια πολύ αβέβαιη πολιτική περιπέτεια. Και το πιο απογοητευτικό απ' όλα: Τούτη τη φορά υποβόσκει η σοβαρή υποψία στα μυαλά των ποντοπόρων, πως η πραγματικότητα και τα λάφυρα στο τέλος του ταξιδιού θα πέσουν στα χέρια των αστών.

Με εξαντλημένη λοιπόν τη ρητορική της ουτοπία η πρόταση του Ανδρουλάκη δεν έχει, εκ των πραγμάτων, τίποτα το υψιπετές, το μεγαλειώδες, το ηρωικό. Προπάντων είναι πρόταση που πηγάζει από την αμφισβήτηση της παντοδυναμίας του Κόμματος, της παντογνωσίας των προφητών, της ιερότητας των ιδανικών.

Γι' αυτό και θα δηλώσει απερίφραστα πως αυτός τουλάχιστον δεν είναι με τον παλιό, γνώριμο Marx, αλλά μ' έναν Marx, γεμάτο «διανοητικές αμφιβολίες», «ανολοκλήρωτο», «άτολμο», «ημιτελή», «ταλαντευόμενο» (σελ. 386). Είναι μ' άλλα λόγια, μ' έναν «Marx Weber». Αυτό κατά τη

γνώμη μου αποτελεί την επιστημολογική και ιδεολογική ανακάλυψη της χρονιάς που μας πέρασε, τόσο για τους εκτός όσο και για τους εντός των τοιχών της ελληνικής αριστεράς.

Και απ' αυτή την άποψη το *META* παύει να είναι χρονικό επίρρημα. Γίνεται πολιτικός προσδιορισμός.

Πανταζής Τερλεξής

